

Çağımız İslâm Dünyasında Yaşanan Dinsel ve Sosyo-Ekonomik Sorunlar (Teşhis Boyutu)

İrfan KALAYCI¹
Barış AYTEKİN²

Öz

İslam dünyası, geçen yüzyılda olduğu gibi bugün de, savaş, terör, yoksulluk, neredeyse her alanda ikili yapı, vb çeşitli sorunlarla birlikte anılmaya devam etmektedir. Genel olarak sosyo-ekonomik odaklı olarak ele alınabilecek bu sorunlar, iktisat sosyolojisi kapsamında değerlendirildiğinde, çoğu iktisadi temelli sorunda, insan davranışlarına bir vurgu yapılması anlamında, sosyo-kültürel yapının etkilediği bir sorunu ortaya çıkarmaktadır. Bu sorun, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel belirleyicilerin birbirine dolandığı ayrılmaz halkalara benzetilebilir. Bu halkalardan biri, “*sosyo-ekonomik tabanlı dinsel sorunlar*” olurken, diğeri ise “*dinsel tabanlı sosyo-ekonomik sorunlara*” vurgu yapmaktadır. Bu halkaların kaynağını ise ekonomik ve sosyal yapının gelişmişlik düzeyi belirlemektedir. Diğer yandan İslam dünyasında, sosyokültürel yapının ekonomik yapıyı etkilemesi çok daha fazla önemli olmaktadır. Tarihsel süreç içinde oluşan kültürel yapı, ekonomik yaşamın aynada yansıyan bir yüzü olurken; ortaya çıkan azgelişmiş ekonomik yapı da aynada yansımayan diğer eksik yüzü tamamlamaktadır. Bunun sonucunda, Müslüman toplumların sanayileşememeleri, hala yaygın olarak tarımsal bir yapıya sahip olmaları vb. sorunlar, demokrasinin gelişmesi önünde de önemli bir engel oluşturmuştur.

Anahtar kelimeler: *İslam dünyası, sosyo-ekonomik tabanlı dinsel sorunları, dinsel tabanlı sosyo-ekonomik sorunları.*

¹ Prof. Dr., İnönü Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, irfan.kalayci@inonu.edu.tr

² Yrd. Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, İİBF İktisat Bölümü, baytek02@gmail.com

Religious and Socio-Economic Issues Experienced in Our Age of the Islamic World (Diagnostic Aspect)

Abstract

Islamic world, (as in the last century even today), have become known with the problems (war, terror, poverty, dual structure nearly every field, etc.). When many economic based problems are evaluated as parts of economic-sociology, generally these problems (based on many economic problems within the context of human behaviors are highlighted) which can be dealt with socio-economic focus, reveals a problem that socio-cultural structures affect. This problem is similar to the tangle of economic and sociocultural determinants integral rings. While one of these rings is “*socio-economic-based religious issues*”, the other is “*religious-based socio-economic issues*”. The source of the two rings is economic and social life. On the other hand. The effects of socio-cultural structure in defining the economic structure are more important in the Islamic world. The cultural structure that is in the historical process, while the economic life reflected in a mirror face completes the economic face the reflection in the mirror in the process of developing economic structure. So, the failure of Muslim societies in industrialization, their being an agriculture-based society have been an obstacle for the development of democracy.

Keywords: *Islamic world, its socio-economic-based religious issues, its religious-based socio-economic issues.*

1. Giriş

İktisat sosyolojisi ekseninde yaptığımız bu araştırmanın konusu, başta İslam ülkeleri olmak üzere çeşitli ülkelerde azınlık ve/ya göçmen statüsünde yaşayan Müslümanların karşılaştıkları dinsel sorunlardır. Bu sorunların bir bölümü güncel ya da süregelen olabileceği gibi dönemsel ya da yapısal da olabilir. Müslümanların bu ülkelerde karşı karşıya kaldıkları sorunların iki büyük halkadan oluşan bir zincir olduğu gözlemlenmektedir. Bu zincirin bir halkası “*sosyo-ekonomik tabanlı dinsel sorunlar*”, diğer halkası ise “*dinsel tabanlı sosyo-ekonomik sorunlar*” şeklinde adlandırılabilir. Halkalar birbirine geçmiş durumdadır. Bu halkalar şehirlerin büyümesi ve şehir hayatının karmaşık hale gelmesi oranında genişler ve daralır. Bu iki halka, ‘*olgunluk çağı olan kırk yaşını çoktan aşmış dünya medeniyeti*’nin eseridir.³ *Ana tezimiz*; bu dinsel sorunların daha çok sosyo-ekonomik tabanlı olmasına dayanmaktadır.

Müslümanların dünyadaki tüm vatanları üç grupta toplanabilir: *Birinci vatan*, Müslümanların baskın nüfus oluşturduğu ve bu nedenle merkezi ve yerel yönetimlerde, iktisadi yaşamda en yüksek nüfuza sahip olduğu İslam ülkeleridir. *İkinci vatan*, Türkiye ve/ya Türk Müslüman kitle ile komşuluk/kardeşlik/akrabalık bağıyla bağlı olan toplulukların yaşadığı ülkeler iken, *üçüncü vatan* ise Müslümanların siyasal özgürlük, iktisadi geçim, kültürel gelişme, vb. güdülerle göç ettiği ve yerleştiği –özellikle gelişmiş Batılı ülkelerdir. Her üç vatan da, Müslümanların kısır “*ulusal*” (nasyonal) sınırlarda değil, tüm dünyayı Allah’ın mülkü ve dolayısıyla vatan olarak görmeye eğilimli “*uluslararası*” (enternasyonal) çizgide yaşayabildiklerine işaret etmektedir. Doğal olarak bu üç vatan kendine özgüdür ve farklı derecede dinsel sorun yaratma potansiyeline sahiptir.

Bu çerçevede bazı toplamsal (totolojik) çıkarımlar yapılabilir: i-Kimi durumlarda Müslümanların ait oldukları ya da ikamet ettikleri vatanda karşılaştıkları dinsel sorunlar sosyo-ekonomik ve siyasal sorunlarla iç içedir, karışık; ayırt edilemezler. (Zekat vererek ‘mali ibadeti’ni yapmak istediği halde, yoksul olduğu için bu ibadetten mağdur olmak gibi.) ii-Dinsel, sosyo-ekonomik-siyasal sorunlar birbirinden bağımsız olabilir; ama konjonktüre göre etkileşim haline geçebilirler. (Faize karşı olan bir Müslüman işadammının bankalardan kredi almak zorunda kalması gibi.) iii-Birinin diğerine baskın olabildiği durumlar da gelişebilir; biri diğeri için bir

³ 14.yüzyılda yaşamış olan İbn-i Haldun, iktisat sosyolojisi için de fikir malzemesi sağlayan *Mukaddime* adlı başyapıtında, şehir hayatıyla özdeşleştirdiği ve *umran* dediği *toplumun medeniyetini, bir insanın 40 yaşına benzetir.* (İbn-i Haldun, 2004), *Mukaddime*, c.1, Çev. H. Kendir, Yeni Şafak Yayınları, İstanbul, 2004, s. 507)

nedene ya da sonuca dönüşebilmesi mümkündür. (Örneğin türban yasağı yüzünden işe giremeyen ya da işten çıkarılan Müslüman kadınların varlığı.)

Müslüman toplumlar, geçmişten de günümüze taşınan ya da yaşadığımız çağda farklı biçimlere dönüşmüş çeşitli sorunlarla karşı karşıyadır. Karşılaşılan sorunlar bazen kendilerine dinsel ve/ya kültürel olarak çok yabancı olan bir toplumsal ya da siyasal ortamda yabancılaşmak / yok olmak tehlikesi içinde var olmak mücadelesi kadar zorlu olabildiği gibi bazen de yaşadıkları coğrafyada çoğunluk nüfusuna sahip olmalarına rağmen sarmallaşmış çeşitli yapısal sorunların sürekliliği kadar ciddi olmaktadır. Müslümanların yaşadıkları sorunlar bu anlamda çok fazla etmenin belirleyici etkisi altında biçimlenmektedir. Karşı karşıya olunan sorunlar ve bunları belirleyen değişkenler çok olmasına rağmen, Müslüman toplumlar İslam inancının adındaki “*barış ile yaşamak*” ideali ile anlamını bulan bir yaşama kültürünü hedeflemektedirler.

Ancak aydınlığın, huzurun ve barışın simgesi olan İslam ve ona inanan Müslümanlar, günümüz Batı dünyasında savaş, terör, kargaşa, geri kalmışlık ve yoksulluk gibi sorunlarla birlikte anılır hale gelmiştir. Batı dünyası bu düşüncesini günümüz İslam dünyasında yaşanan sorunlara dayandırmaktadır.⁴ Çünkü yeryüzünde bu sorunların yoğun olarak yaşandığı kriz bölgeleri çoğu zaman Müslümanların yaşadığı coğrafya ile kesişmektedir. Geçmişte Bosna-Hersek, Kosova, Irak, Filistin ile başlayan bu sürece bugün Mısır, Libya, Afganistan ve son olarak Suriye de eklenmiştir. Bu bağlamda Durmuş Hocaoğlu’nun⁵ belirttiği gibi yerküre coğrafyasında birçok dram ve yıkıma neden olan anlaşmazlıkların, ‘barış’ın çok yüceltiği günümüzde dahi çözülememiş olması ciddi bir sorundur ve bu bir yandan insan doğası ve diğer yandan ‘modernite’ ile yakın bağlantılıdır: Bu yıkımlar arasında Müslümanlar arasında görülen indirgemeci din anlayışının, Müslümanların birliğine yönelik en ciddi tehditlerden biri olduğu, Müslüman toplulukların geleneksel dokusuyla asla uyuşmadığı, ayrıştırıcı ve yıkıcı bir etki meydana getirdiği hatta bazen kardeşkanı dökülmesine varan iç çatışmalara yol açtığı esefle izlenmektedir.

Yerküre üzerinde birbirinden çok farklı coğrafyalarda yaşayan Müslümanlar, yaşadıkları bölgelerin özelliklerine göre farklı dinsel, kültürel ve ekonomik sorunlarla karşılaşmaktadır. Müslümanların sorunlarının daha iyi anlaşılabilmesi bakımından buldukları coğrafyaya göre demografik durumlarının ve bölgesel koşulların birlikte ele alınması

⁴ Fatih Genç, “İslam Barıştır”, *Hiyerarşi Dergisi*, S. 2/2012, s. 43.

⁵ Durmuş Hocaoğlu, “Savaş, Demokrasi, Barış ve Ebedî Barış”, *Zaman* gazetesi, 5 Ağustos 2003.

faydalı olacaktır. “2010 yılı Dünyanın En Önemli Dinsel Gruplarının Büyüklüğü ve Coğrafi Dağılımı” adlı rapora⁶ göre dünyada 2010’da 2,2 milyar Hıristiyan (% 32), 1,6 milyar Müslüman (% 23), 1 milyar Hindu (% 15), 500 milyon Budist (% 7) ve 14 milyon Yahudi (% 0,2) yaşamaktadır. Bunlara ek olarak Afrika, Amerika, Asya ve Avustralya’da geleneksel dinlere inanan 400 milyon kişi (% 6) bulunmaktadır. Bu sonuca göre yerküre coğrafyasında yaklaşık her 4 kişiden 1’i Müslümandır. Hıristiyan nüfusundan sonra dünyanın en büyük 2. dinsel topluluğudur. Kettani’ye⁷ göre de 2010’da yeryüzünde 1,7 milyar Müslüman yaşarken, Müslüman nüfus oranı ise 1/4 olarak gerçekleşmiştir. Bu veriler 1950’de yaklaşık 433 milyonluk nüfusa karşılık %17 idi.

Bu makale “giriş” ve “sonuç” hariç, iki ana bölümden oluşmaktadır. *Birinci bölümde*, Müslüman dünyasının yaşadığı dinsel sorunlar ‘güncellik’ temelinde tahlil edilirken; *ikinci bölümde* ise ‘kuramsal’ temelde tahlil edilmiştir. Buna göre, “*sosyo-ekonomik tabanında dinsel sorunlar*” ve “*dinsel tabanda sosyoekonomik sorunlar*” şeklinde ikincil-ayrıntılı bir sınıflandırma tercih edilmiştir. Sözkonusu sorunlara burada sadece ‘teşhis’ konulmaya çalışılmıştır.

2. Müslümanların Değişik Coğrafyalarda Yaşadıkları Dinsel Sorunlar

Çağımızda Müslüman nüfus çoğunlukla İslam ülkelerinde, önemli ölçüde kardeş ve akraba topluluklarında ve azınlık olarak da Batı ülkelerinde yaşamaktadır. Hangi coğrafyada olursa olsun Müslümanlar o coğrafyaya özgü ve çeşitli derecelerde bir takım dinsel sorunlar ile karşı karşıyadırlar.

2.1. Müslümanların Çoğunlukta Olduğu İslam Ülkeleri

Hz. Ali’ye göre, Müslümanların yönetiminde yaşayan insanlar; ‘dinde kardeşlerimiz olan Müslümanlar’ ve ‘yaradılıştaki eşlerimiz olan gayri Müslimler’ olmak üzere iki ana gruba ayrılıyordu ve her iki grubun da korunmuş hakları vardı.⁸ Günümüzde her şey gibi bu sınıflandırma da biraz değişmiştir. Batı dünyasına benzer bir şekilde Müslüman ülkeler de, gelişmişlik ve zenginlik bakımından birkaç lige bölünmüş durumdadır. Örneğin, Körfez ülkeleri dünyanın en gelişmiş değil ama yüksek petrol

⁶ Pew Araştırma Merkezi’nin Din ve Kamu Yaşamı Forumu’ndan aktaran Gazete 2023 “Dünya’nın Din Haritası”, *gazete2023.com*, 18 Aralık 2012, (25/12/2012).

⁷ Houssain Kettani, “Muslim Population in Europe: 1950 – 2020”, *International Journal of Environmental Science and Development*, Vol. 1, No. 2, June. 2010.

⁸ Ali Bulaç, *İslam ve Fanatizm*, 3.b., İz Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 17.

gelirinden dolayı en zengin ülkeleri arasında yer alırken; Afganistan, Bangladeş, Sudan, Yemen gibi bazı Müslüman ülkeleri de dünyanın en geri kalmış-en yoksul ülkeleri arasında bulunmaktadır. Bu çok ilginç bir durum değildir, çünkü bir ailenin tüm bireylerinin de eşit-aynı olması beklenemez. Fakat bu dramatik bir durumdur, çünkü bir ailenin bir çocuğu çok zenginken, bir diğzerinin çok yoksul olması ne kadar vicdani ve ahlaki olabilir?

Hatta ortalama İslami kitaplarda; -gerek birey gerekse toplum ve ülke bazında-, ‘en zengin Müslümanlara karşı en yoksul Müslümanların bulunması, gerçek bir Müslümanın kabul edemeyeceği bir zillet’ olarak değerlendirilmekte ve arkasından şu can alıcı soru sorulmaktadır: “Nasıl olur da komşusu aç iken tok yatmamayı öğütleyen bir din böyle bir çelişkiyi bünyesinde barındırabilir?”⁹ Bu noktada şu gözlem de dile getirilmelidir: İslam, din olarak Dünyanın bir bütün olarak manevi kurtuluşunu hedeflediği halde; onun temsilcileri olan zengin Müslüman ülkelerin, dünyanın hepsini değil sadece birkaç muhtaç -üstelik dindaş-yoksul ülkenin maddi kurtuluşu için somut bir çaba göstermiyor olmaları, vicdan paydasında sorgulanmalıdır. Birilerinin (yoksul bir birey, toplum ya da ülkenin) maddi refaha kavuşması için yapılan bir yardım, o yardımı yapan (zengin birey, toplum ya da ülke) için manevi bir kazanımdır (iyiliktir, sevaptır). Dinsel metinler bu kadar açık ve net iken; Körfez ülkelerinde oluk oluk akan petrol altına ve dolara dönüşmeye; zengin şeyhler için dünyanın her yerinde her çeşit ve her kıymetten mal-mülk satın almaya devam ediyor. Öbür yanda da, günlük sadece 1 dolarla geçinmek zorunda olan yüz binlerce Müslüman var. Müslüman ülkeler arasındaki kalkınma ve refah uçurumları, zengin olanlarından yoksul olanlarına bir sermaye transferinin (bir maddi yardımın yeterince yapılmaması ve ayrıca zengin ülkelerin Batılı gelişmiş ülkeler ayarında gelişmiş olmamalarından kaynaklanmaktadır. Ayrıca, bir önemli sorun da şudur ki; zengin olan ülke yoksul olana ‘balık yedirirken balık tutmayı öğretmiyor.’

Müslüman dünyasında bir lider ülke de pek gözükmemektedir. Örneğin, Müslüman dünyasında ABD ayarında bir ülke var mıdır? Ya da teknoloji üretimi ve ihracatında hangi Müslüman ülke öndedir? Batı dünyasından kimleri etkilemektedir? Bu sorular karşısındaki “cevapsızlık” da bir başka sorundur! Müslümanların çoğunluk olarak yaşadığı Orta Doğu ve Kuzey Afrika (MENA) ve Avrasya coğrafyasında Müslümanların en temel sorunu -bütün dinlerin de öncelikli hak olarak gördüğü- yaşam güvenliğinin sağlanmasının yetersizliğidir. Bu bölgenin, bitmeyen çatışmalar yüzünden

⁹ Muhammed Nuveyhi, “Sunuş”, iç. *Ekonomik Adaletin Temelleri*, 2.b., Çev. A.Yaprak, Beyan Yayınları, İstanbul, 1984. s. 28-9.

en önemli hak olan yaşam hakkı ve diğer özgürlüklerin ihlal edildiği bir bölgenin adı olarak anılması aslında en üzücü durum olmaktadır. Öte yandan ekonomik ve diğer alanlarda çeşitli eşitsizlikler de bu bölgenin önemli sorunudur.

Örneğin; MENA bölgesinde baskın Müslüman nüfus olan Arap toplumlarının sanayileşememeleri, artan petrol gelirlerine rağmen halen yaygın bir anlayışla tarım toplumu olarak sayılmaları, demokrasinin gelişmesi ve toplumsal kalkınmanın önünde birer engel oluşturmaktadır. Arap Baharı'na yol açan nedenlerin başında, Arap rejimlerinin ekonomik iflası gelmektedir.¹⁰ 2010 yılında yapılan bir araştırmaya göre, petrol zengini olan birkaç Arap ülkesinin dışında halkının %50'den fazlası mutlu olan hiçbir Arap ülkesi bulunmamaktadır. Bu coğrafyada yapılan yüksek silahlanma yatırım ve harcamaları huzur ve mutluluğu toplumun tüm tabakalarına yaymayı sağlamak bir tarafa, önemli bir engel olarak gözükmektedir.¹¹

Orta Doğu'da özellikle askeri harcamaların milli gelire oranı % 3-5 arasındadır. 2010 Dünya ortalaması ise %2 düzeyindedir.¹² MENA'da eksik olmayan tehlikeler, savunma harcamalarının yüksek olmasına neden olurken, ekonomik gelişmeye de engel olmakta ve kalkınmanın ve özgürlüğün anahtarı olan "bilgi etmeni"ne ulaşma yolları tıkanmaktadır.¹³ MENA'da neredeyse her alanda ikili bir yapı egemendir.¹⁴ i-Ülkelerin bir bölümü monarşi, diğer bir bölümü cumhuriyet rejimi ile yönetilmektedir. ii-Sosyo-ekonomik planda; halen feodal toplum evresinde olanların yanında, kapitalistleşme sancısı çeken ekonomiler de bulunmaktadır. iii-MENA devletleri, tartışmasız bir şekilde, askeri harcamalarda 'cömert', fakat bilimsel-teknolojik gelişmede zorunlu olan ar-ge harcamalarında ise 'cimri' davranmaktadırlar. iv-MENA bölgesindeki ülkeler, çok ciddi gelir

¹⁰ *Çerçeve Dergisi*, S.57, Aralık 2011, s. 13.

¹¹ Normalde bunun tersi sonuçlar çıkması gerekirdi. Zira Arap coğrafyası, neredeyse tüm peygamberlere ev sahipliği yapmıştır. Allah'ın Arapların yurduna peygamber göndermesinin önemli gerekçeleri olmalıdır. Araplar ilginç bir millet olmalıdır. Hz. Muhammed'den beş yıl sonra yaşamış olan Mevlana (13. yy.), Mesnevi adlı kült kitabında, "Arapların övüncü savaş ve bağıştur" der. O şiirsel ifadesiyle, başka insanları ya da kendini kast ederek "sen Arap içinde, yazıdaki hata gibisin" diye ekler (Mevlana Celaleddin Rumi. *Mesnevi*, c. 2, Haz.A. Karaismailoğlu, Yeni Şafak Kültür Yayınları, İstanbul, 2004: 109). Kendisi de bir Arap (Yemen kökenli) olan İbn-i Haldun da, "Araplar vahşi tabiatlarının bir sonucu olarak yağmacı ve bozguncudurlar" diyerek bu milletin pek de sevimli olmayan bir tarafına vurgu yapmıştır (İbn-i Haldun *Mukaddime*, c. 2, Çev. H. Kendir, Yeni Şafak Yayınları, İstanbul, 2004b, s. 204).

¹² SIPRI, *Yearbook 2010*, 2011, s. 8.

¹³ Barış Aytakin, Küresel İktisadi Barış: Birlikte Yaşama Kültürü", iç. *Genç Akademisyenlerin Perspektifinden Birlikte Yaşama*, DA Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 112.

¹⁴ Ergun Kont, "Arap Baharı", *Çerçeve Dergisi*, Yıl 20, S.57, Aralık.2011. s. 1.

farklılıklarına sahiptir. Gelir farklılığını yaratan da petrol mülkiyetidir. Bölgede gözlenen istikrarsızlık sosyal adalet ve gelir adaletinin olmayışı demokrasiden yoksunluk, tarihsel bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Serbest piyasa, kalkınma ve demokrasi sorunu bu anlamda bölgenin birçok özgürlük alanı gibi dinsel özgürlüklerin ve en önemlisi de yaşama hakkının güvenliğine kadar birçok konuda etkili olan bir unsurdur. Bu anlamda MENA bölgesinde birçok İslam ülkesinde dinsel özgürlükler alanında maalesef bizzat Hz. Muhammed'in hayatı ile çelişen pek çok olumsuz örnek vermek mümkündür: Çoğu ülkede kadınlara oy kullanma hakkı yakın zamanda verilmiştir. Halen kadının oy kullanma hakkının olmadığı ya da kadın yerine erkeğin onu temsilen oy kullandığı ülkeler bulunmaktadır. Bir yoruma göre,¹⁵ bugün MENA'da demokrasiye en yakın ülke bir damla petrolü olmayan Lübnan'dır. Yine, Körfez ülkeleri arasında, ilk defa serbest ve adil seçimler düzenleyen, kadınlara seçme ve seçilme hakkı¹⁶ tanıyan ülke, petrolü en erken biteceği tespit edilen Bahreyn'dir. Bahreyn, ekonomisinin petrole bağımlılığını azaltmak ve halkın iş verimliliğini artırmak için dışarıdan uzmanlar tutmuş, eğitim sistemini yenilemiş, meslek okulları açmış, öğretmenlerini yeniden yapılandırmış, hantal kamu iktisadi girişimlerini elden çıkarmış, dışarıdan teknoloji ve üretim yatırımlarını özendirmiştir.

Diğer yandan MENA'da tartışma konusunun odağında çoğu zaman ortaya çıkmayan modern ulus-devlet olmuş, demokrasi sorununun İslam ile özdeşleştirilmesi gibi bir yanlış bakış da ortaya çıkmıştır. Fakat bu arada, MENA'da devlet ve devlete egemen olanlar, insanlardaki cesaret, özgüven ve yeteneği hep kendi iktidarını sınırlayabilecek bir tehdit olarak görmüş, bu yüzden de insanları korku ve baskı ile sindirerek kendisinin sorgulanabilirliğinin önüne geçmeye çalışmışlardır. Bu süreç, halk ile devletin arasında yüksek duvarların oluşmasına sebep olmuş, halkın siyasal karar alma mekanizmalarına katılımını sağlayacak unsurların oluşmasına, ayrıca sağlıklı ve güçlü sivil toplum örgütlerinin ortaya çıkmasına engel olmuştur.¹⁷ Uzak Doğu ise daha farklı bir yapı arz etmektedir: Örneğin, İslam'ın resmi din olarak kabul edilmediği Endonezya, %90'ı Müslüman olan 200 milyon civarındaki nüfusla dünyanın en büyük Müslüman ülkesidir. Aynı coğrafyada yer alan Malezya'nın nüfusunun yarısından biraz fazlası Müslüman'dır. Bu iki ülke, şeriatsız dindar nüfusu barındırmaktadır.

¹⁵ Çerçeve Dergisi, 2011, s. 70.

¹⁶ Tarihte Amerikalıların İngilizlere "temsil hakkı yoksa vergi de yok" diye isyan ettiği düşünülürse, halkından vergi almayan petrol zengini ülkeler halklarına "vergi yok, temsil de yok" demektir. Devletine vergi vermeyen halk, hesap sormamakta; gelirlerini vergilerden değil de petrolden kazanan devlet de, halkın isteklerine kayıtsız kalmaktadır (Çerçeve Dergisi, age, s. 69).

¹⁷ Mustafa Aydın, "Dinin Dünyevileşme Sorunu: Protestanlık ve İslam", *Bilgi ve Hikmet*, Bahar S. 2, 1993, s. 41.

İslam bu ülkelerde *depolitik* din statüsündedir. Endonezya ve Malezya gibi ülkelerdeki Müslümanlar, Bruinessen'in¹⁸ dediği gibi, adeta “*azınlık zihniyetiyle yaşayan çoğunluktur.*”

İslam dünyasının, güncel gelişmeler bir kenara bırakılacak olursa, unutulmuş bir yüzü daha vardır: Afrika. Genel olarak sömürgeleştirmelerle, köle ticaretiyle, iç savaşlarla, yardıma muhtaç insan görüntüleriyle çizilen Afrika görüntüsü,¹⁹ kıta insanının kültürel ve manevi zenginliğini örtmektedir. Eski ve yeni sömürgecilik siyasetleri ile kendi sahip oldukları zenginliklerinden ısrarla uzak tutulmaya çalışılan Afrika Müslümanları, dinsel, ulusal, kültürel ve eğitsel yönden sürekli olarak baskı altında tutulmakta ve kendi öz çıkarlarının gerektirdiği adımları atma konusunda asla rahat bırakılmamaktadırlar.²⁰

OMENA içinde, Suudi Arabistan ve Mısır dışında, İslam uygarlığına en yakın ülkeler arasında Irak, İran ve Suriye gelmektedir. Irak'taki Amerikan işgali, Suriye'deki iç savaş, İran'ın nükleer silahlanma konusunda Batı'yla çatışması, İslam dünyasını huzursuz etmektedir. Tüm bu olumsuzluklar, bu ülkelerin maddi kalkınma hamlelerini ciddi bir şekilde geciktirmekte ya da engellemektedir.

Dünyadaki Müslümanlar için hac-umre ibadetinin kutsal mekânları olan Mekke-Medine, dini turizmin başat kentleridir. Suudi yönetimi hac-umre ibadeti için gelen Müslümanların yaptığı harcamaları muazzam bir gelire dönüştürmüştür. Ancak bu geliri, Müslüman hacı adaylarının rahat ve huzuru için yeterli yatırımlara dönüştürdüğü söylenemez. Her hac döneminde yaşanan kaza ve sıkıntılar, bunun bir göstergesidir. Hz. Ömer, şimdiki yöneticiler için örnek oluşturacak şu ünlü sözü söylemiştir: “*Şayet Irak'ta (Sana'da) bir katırın ayağı kayıp tökezleyecek olursa, yolunu neden güzel yapmadım diye sorumlu olurum.*”²¹ Krallık hazinesinden Suudi şeyhlerine aktarılan petro-dinarlar, onlara bağlanan astronomik maaşlar ve Batılı tarzda lüks ve israfli tüketim, bunu yasaklayan İslam'ın doğup yayıldığı bir coğrafya için hem ‘dramatik’, hem de ‘ironik’tir.

¹⁸ Martin Bruinessen “Çağdaş Endonezya’da Devlet-İslam İlişkileri”, *Bilgi ve Hikmet*, Yaz, S. 3, 1993, (s.115-126), s. 119.

¹⁹ Oysa Afrika, tarih boyunca bilim ve düşünce alanında insanlığa sunduğu katkılarla anılmalıdır. Afrika gerçeği budur. Kıtanın asıl sorunlarına çözüm bulabilmek, dünyanın Afrika toplumlarıyla doğru ilişkiler kurmasını sağlayabilmek için oluşturulan çarpık görüntünün değiştirilmesi yönünde insanlık olarak ortak çaba gösterilmelidir. Bu bağlamda Afrika'nın açlık, sefalet, kıtlık, ırkçılık, ölümcül hastalıklar, eğitimsizlik, inanç özgürlüğünün kısıtlanması gibi sorunlarla mücadelesinde kendilerine yardımcı olunmalıdır (TDV-Türkiye Diyanet Vakfı. “II. Afrika Müslüman Dini Liderler Zirvesi”, 2011).

²⁰ TDV, 2011.

²¹ Pek çok dinsel metinde geçen bu söz için bkz. Muhammed Kutub, *Çağdaş Fikir Akımları I: Demokrasi*, Çev. M.B. Eryarsoy, İşaret Yayınları, İstanbul, 1986, s. 392.

Suud rejiminin çaprazında yer alan İran'da ise, Mollalar, kendi ölçülerinde, dünyayı şaşırtan bir İslam devrimi yaptı ve bu, bazı İslam ülkelerinde yapıcı değil yıkıcı etkiler yaratacak sonuçlara yol açtı. Şah rejiminin ardılı ve zıddı olan yeni İran rejimi, Suud Krallığı'nı Batı'nın en büyük işbirlikçisi ilan etti.

Tüm bu ülkelerden farklı olarak Türkiye bir Avrasya ülkesi olduğu kadar bir MENA ülkesidir ve dört tip İslam'ın (*popüler İslam, medrese İslamı, tekke İslamı, siyasal İslam*) harmanlandığı toprakları temsil etmektedir.²² Türkiye'de dinsel sorunlar ve çözüm yolları, cumhuriyetle birlikte 'laiklik' ve 'milliyetçilik' eksenlerinde gelişmiştir. Fransızlardan ödünç alınan ve din işleriyle devlet işlerinin birbirinden özerklik ekseninde yürütülmesinin garantörü olarak görülen laiklik, Türkiye'de, Yazıcıoğlu'nun²³ belirttiği gibi devletin uyguladığı bir 'din politikası'dır.

2.2. Müslümanların Kardeş ve Akraba Toplulukları

Müslüman nüfusun çoğunluk olarak bulunduğu MENA bölgesinin özellikle sosyo-ekonomik ağırlıklı bu temel sorunlarının yanında dinsel ve akrabalık ilişkilerine de sahip olduğumuz Orta Asya, Güney Kafkaslar gibi bölgelerde de sosyo-ekonomik ve siyasal unsurların da katkısı ile biçimlenen dinsel sorunlar söz konusudur. Sovyetler Birliği'nin (SB) 1991'de dağılmasıyla 15 bağımsız devlet/ülke ortaya çıkmış ve bu ülkelerin karışık etnik yapıları sahip olmaları²⁴ Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk cumhuriyetlerinin de (Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Azerbaycan) geleceği konusunda pek çok alanda bir takım belirsizliklere yol açmıştır. Örneğin Kazakistan'da çoğunlukta bulunan Kazaklar diğer etnik gruplar üzerinde Kazak kültürünü yaşatmaya ve egemen kılmaya çalışırken, Özbekistan'da ise, nüfusun çoğunluğunu oluşturan Özbekler (%71) ile ülkede yaşayan Tatarlar, Kırgızlar, vb diğer gruplar arasındaki gerilim oluşmuştur. Ayrıca bu ülkelerin hemen hepsinde azımsanmayacak oranlarda bulunan Rus nüfusu, sözkonusu ülkelerin bağımsızlık sürecinde

²² Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam: Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 51.

²³ Hulusi Yazıcıoğlu *Bir Din Politikası Laiklik*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, No.65, 1993.

²⁴ Hatta öyle ki etnik bakımdan iç içe girmiş olmaları potansiyel bir çatışma nedeni sayılmıştır. Aslında bu etnik heterojenlik kendiliğinden, örneğin göçlerle ortaya çıkmış bir durum olmayıp, bu etnik karışıklığın SB'nin ilk dönemlerinde özel çabalar sonucu gerçekleşmiştir. Aynı dönemde Orta Asya ve Kafkasya'daki geleneksel İslami kurumların hemen hemen tamamı yok edilmişti. 1941'e gelindiğinde, 1920'de açık bulunan 25-30 bin camiden sadece 1.000'i kalırken, 14.500 İslami din okulu ise zorla kapatılmıştır (Tayyar Arı, "Sovyetler Birliği Sonrasında Avrasya: Din, Etnik Yapı, Ekonomi ve Dış Politika", *Avrasya. Dosyası*, Kış, c. 3, S. 4, 1996, s. 37-44).

Rusçayı ve/ya Rubleyi terk ederek kendi ulusal dil ve/ya paralarını yürürlüğe koymalarına tepki göstermiştir.²⁵

Diğer yandan Rusya, Kafkasya, Orta Asya ülkelerinde yanlış toplu bilinç yönlendirmesini, dini değerlerin ve aile kurumunun parçalanmasını amaçlayan çeşitli kışkırtmalar, paraya tapınma kültürü, şiddetin artması, sosyal, din, ırk ve milli hoşgörüsüzlük açılarından insanların bölünmeleri de görülmektedir. Bütün bunlar kasıtlı olarak için projelendirilip yönlendirilmekte ve “*deccalizm*” (dedjalizm) gibi yeni bir ideolojinin şeklini kazanmaktadır. Batılıların anladığı anlamda, demokrasinin neo-liberal değerleri ve onların dayatma yolları, siyasal baskı aracı olarak kullanılmaktadır.²⁶

Bölgede özellikle Rusya hem tarihsel geçmişi hem de ekonomik etkileri bakımından önemli bir oyuncudur. Rusya, Sovyetler Birliği sonrası ortaya çıkan yeni bağımsız devletlere ‘*yakın çevre*’ / ‘*arka bahçe*’ gözüyle bakmakta ve buraları denetim altında tutmak istemektedir.²⁷ Bu devletlerin tercihlerini ne yönde kullanacakları (Rusya ile mi, Asya ile mi, Müslüman dünyasıyla mı, yoksa Türk dünyasıyla mı) konusundaki soruya cevap arayışı bu toplumlardaki siyasal yapılanmanın, ortaya çatışmaların ve/veya dinsel ve diğer özgürlüklerin durumunu çeşitli biçimlerde etkilemiştir.²⁸ Diğer yandan bu bölgelerin özellikle stratejik konumları nedeniyle uluslararası güç mücadelesinin katkısı sonucunda sürekli kriz alanları olarak ön plana çıkması,²⁹ siyasal ve ekonomik istikrarsızlık riskini sürekli canlı tutarken, bölgede siyasal ve kültürel egemenlik mücadelesi burada yaşayan Müslüman toplumların yaşamını da çeşitli biçimlerde etkilemektedir. Bunun sonucunda dini özgürlükler yanında diğer başka hak ihlalleri de ortaya çıkmaktadır.

Orta Asya ülkeleri bu anlamda bir ikileme karşı karşıyadır. Bir taraftan, kültürel hayatın bir parçası, bütünleştirici bir unsur ve Müslüman dünyasıyla köprü işlevi görmesi gibi nedenlerle İslam vazgeçilmez olarak görülürken diğer taraftan Sovyet Rusya’nın baskısından kurtulma veya başka nedenlerin etkisiyle insanların İslami radikalizme doğru kayması ve mevcut siyasal iktidarlara tehdit etmesi söz konusu olmaktadır.³⁰ Ne

²⁵ Tayyar Arı, age, 1996.

²⁶ Islamicawaking, 2012.

²⁷ SDE-Stratejik Düşünce Enstitüsü , “Rusya Raporu”, Ankara, Mayıs 2010, S. 70. s. 70-71.

²⁸ Tayyar Arı, age, 1996.

²⁹ Aydın, age, 2006, s. 8.

³⁰ Tayyar Arı, age, 1996.

yazık ki, İslami siyasal düşünce ve Orta Asya'daki Müslümanların durumu son derece düşük ve şekilsiz kalmaktadır. Temel sorun entelektüel İslam aydınları tabakasının yetersizliği ile birlikte personel yetersizliği yanında sivil ve toplum düzeninde temel ve kavramsal vizyonun yetersizliğidir. Bölgede dinsel bilinç için derin reformların yapılması yanında İslami değerler sistemine yönelik sosyal algılamının da değiştirilmesi gerekmektedir.³¹

Bu konuda Orta Asya'dan *Uygur* ve *Arakan* Müslümanlarının durumu da önemlidir: 2007-2008 yıllarında Sincan Uygur Özerk Bölgesi (Doğu Türkistan) Çin yönetiminin baskısını yaşadığı için yeniden gündeme gelmiştir. Bu bölgenin yerleşikleri olan Müslüman Uygur Türklerine zorunlu ateist eğitimi dâhil çeşitli baskılar uygulanmıştır. Haziran 2012'de ise, Burma yönetimine bağlı Arakan'da başlayan Budist çoğunluk nüfusun etnik ve dinsel ayrımcılığına bağlı şiddet olayları sonucunda 1000'den fazla Müslüman hayatını kaybetmiş, 100 binden fazla Müslüman da evsiz kalmıştır. Arakan'dan kaçan çok sayıda mülteci Bangladeş'teki kamplara sığınmıştır. Arakanlı Müslümanların gelecekle ilgili beklentisi şu dramatik cümle ile özetlenir hale gelmiştir³²: “*Bizi tüm acılarımızdan kurtaracak olan ölümü bekliyoruz.*”

Birkaç ‘akraba’ ve ‘kardeş’ milleti barındıran Batı Asya'da da İslami bilincin arttığı gözlemlenmektedir. Azerilerin Türkiye Türkleri ile tarihsel ve manevi bağları vardır ve “*tek millet iki devlet*” bu bağın sloganıdır. Eski Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan, dinsel hayattan tecrit edilmiş bir cumhuriyetti. Müslüman Çeçenler Rusya baskısından kurtulmak ve dinsel inançlarını özgürce yaşamak için bağımsız devlet olmak istemişlerdir.

Balkanlar, Müslüman kimliği bakımından homojen bir coğrafya değildir. Yugoslavya'nın bölünüp birkaç bağımsız devlete ayrışınca Müslüman olan nüfus daha şeffaf hale geldi. Bu bölge, pek çok kanlı savaş ve trajik iç çatışmalara sahne olmuş ve bu durum hak ettiği bölgesel kalkınmayı engellemiş ya da geciktirmiştir. Bu bölgedeki Müslüman nüfusun, Osmanlı bakiyesinin de etkisiyle 10 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir. Boşnak, Kosovalı, Karadağlı, Batı Trakyalı, Arnavut, Bulgar Türkleri adıyla bilinen Müslüman gruplarının en büyük sorunlarının ‘benzeştirme’ (asimilasyon) ve ‘siyasal temsiliyet yetersizliği’dir. Bu her iki sorun, Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan gibi yerleşik ve baskın ulusların Müslüman kitleye karşı devlet ve toplum katında yer bulan despotik ve aşırı milliyetçi tavır ve tutumun sonucudur.

³¹ Islamicawaking, age, 2012.

³² İnsani Yardım Vakfı, *Arakan Raporu*, Eylül-Temmuz 2012.

2.3. Müslümanların Azınlıkta Olduğu Ülkeler

Orta Doğu'dan Avrupa'ya yönelik son mülteci akınlarıyla kanıtlandığı gibi, Fransa, İngiltere, İsviçre ve Almanya başta olmak üzere, gelişmiş Hıristiyan ülkeleri Müslümanlar için –özellikle ekonomik ve sosyal hak ve fırsatlar açısından- ‘göçmen cenneti’ sayılmıştır. Türkiye başta olmak üzere, Afrika ve Asya ülkelerinden bu ülkelere göç eden Müslümanların, inanç ve gelenek düzenleriyle uyuşmadıkları halde bu ülkelerde birkaç kuşak boyunca tutunmalarını sağlayan; büyük ölçüde; bu ülkelerde ‘ötekileştirme’ ve ‘ayrımcılık’ gibi unsurların yasal olarak suç sayılması ve toplumsal olarak da etkisizleştirilmiş olmasıdır. Batılı ülkelerde genellikle bir Müslüman, bir Hıristiyan gibi aynı dinsel, siyasal ve sosyo-ekonomik haklara erişebilmektedir.

Batılı ülkelerde egemen din olan Hıristiyanlığın toplumsal etkisi ve ‘özgül ağırlığı’, kapitalizmin gücü ve gölgesi altında gittikçe zayıflamaktadır. Buna bağlı olarak ahlaki çöküş, işsizlik ve gelir bölüşümü adaletsizliği gibi iktisadi karmaşa (kaos) derinleşmektedir. Bütün bu olumsuz gelişmelerden, hukuksal ve siyasal anlamda değil, dinsel ve sosyo-ekonomik anlamda ‘azınlık’ statüsünde olan Müslüman göçmen ve Müslüman yerleşik nüfus da payını almaktadır. Müslüman Türklerin ve Müslüman Orta Doğulu halkların yoğun olarak yaşadıkları Almanya gibi gelişmiş bir Batılı ülkenin bazı eyaletlerinde bir cami inşası bile referandum konusu olabilmektedir. Referandumun sonucuna göre camisine kavuşan ya da kavuşamayan Müslüman gruplar için Batı'nın her zaman ve herkese değil ancak ‘kendilerine demokratik’ olduğu algısı sonucu ortaya çıkmaktadır. Buna rağmen, mülteci Müslümanlar için Avrupa, “vatandaşlık hakkı” ve/ya “yabancı uyruklu statüsü”³³ verse de vermese de çekiciliğini korumaktadır.

Müslüman azınlıklar, farklı coğrafyalarda, farklı siyasal yapılar içinde, farklı kültürel etkilere maruz kalmalarına rağmen ortak paydada toplanabilecek bazı önemli sorunlarla karşı karşıyadırlar. Bu sorunlar açlık, göç, yoksulluk olduğu kadar dinsel baskı ve benzeştirmeye tabi tutulmak şeklindedir. Tüm bunlardan daha farklı olarak yönetimleri altında oldukları sistemlerle sıcak çatışmaya giren, işgal altında yaşayan Müslümanların durumu birbiriyle ilişkili nedenlerden kaynaklanmaktadır.³⁴ Diğer yandan azınlık olarak yaşayan Müslüman nüfus kendi içinde farklılaşmaktadır.

³³ Fransa, Belçika ve Hollanda'da Müslümanların çoğu vatandaşlık almışken İsviçre'de ise çoğu yabancı uyrukludur. (UAÖ-Uluslararası Af Örgütü, “Tercihler ve Önyargılar – Özet Avrupa'da Yaşayan Müslümanlara Yönelik Ayrımcılık”, Nisan 2012, s. 2.)

³⁴ Akif Emre, “Müslüman az/g/ınlıklar sorunu!”, *Yeni Şafak Gazetesi*, 20/12/2012.

Bu Müslüman topluluklarından bazıları daha önce yaşadıkları bölgede azınlık olmamalarına rağmen çeşitli nedenlerle azınlık durumuna düşenler yanında, ekonomik ve/veya zorlayıcı nedenlerle farklı dönemlerde özellikle gelişmiş ülkelere (Avrupa ve Amerika) göç edip burada belirli bir nüfusa ulaşan kesimlerdir.

Avrupa'da Müslüman nüfusunun artış hızı Avrupa ortalamasından oldukça yüksektir ve bu durum nüfus büyümesine çekinceli yaklaşan ve bireysel refahını göçmenlerle paylaşmayı pek istemeyen yerleşik Avrupalıları kaygılandırmaktadır. Zira Müslümanlar, nüfusta bu hızla büyümeyi sürdürürlerse, birkaç yüzyıl içinde Avrupa ülkelerinin birçoğunda gerçek sahiplik konusunda hak kavgasına girebilirler.

Avrupa'da Müslümanların yaşadığı en temel sorun hem dinsel kimlik arayış talepleri noktasında hem de ekonomik yaşamda bazı dışlayıcı tavırlarla karşılaşmaları olmuştur. 2009'da Avrupa genelinde (sadece Müslümanları içermeyen) 2196 kişiyle yapılan anketin sonuçlarına göre,³⁵ ankete katılanların yaklaşık % 43'ü farklı dönemlerde de olsa ayrımcılıkla karşılaştığını ifade etmiştir. Bu haksızlığa uğrayanların çoğunluğunu ise Müslüman azınlıklar oluşturmaktadır. Örneğin ankete göre Avrupa'da doğanlar içinde sıklıkla (her zaman ve çoğu zamanın toplamı) ayrımcılıkla karşılaşma bakımından Müslüman erkeklerde oran % 21,3 iken, Müslüman olmayan erkeklerde ise % 2,7 olmakta, Müslüman bayanlarda % 24 olan bu oran Müslüman olmayan kadınlarda ise sadece % 2 olmaktadır. Bu durum ayrımcılıktan esas olarak etkilenen kesimin Müslümanlar olduğunu göstermektedir.

Aynı ankete göre Avrupa dışında doğan tüm azınlıklarda ayrımcılığın şiddetinin arttığı görülmektedir. Hiç ayrımcılıkla karşılaşmadığını ifade edenlere bakıldığında ise Müslüman olan ve olmayan azınlıklar arasında çok büyük oransal farklılıklar ortaya çıkabilmektedir. Diğer yandan (dinsel temelli olan veya olmayan) ekonomik ayrımcılık da birçok önemli sonuca etki eden ve sonuçta bireylerin özgürlük veya refah olanaklarını etkileyen önemli bir etmendir. Bu bileşene göre birçok Avrupa ülkesinde Müslümanların istihdam oranı Müslüman olmayanların istihdam oranının altında kalırken özellikle Müslüman kadınların istihdamına baktığımızda daha da keskin bir farklılık ortaya çıkmaktadır. Bu sayılara düşük eğitim düzeyi ya da dil becerileri gibi geniş yelpazede yer alan etmenler etki etmesine rağmen ayrımcılığın da bu sayıları etkilemedeki önemli rolü dikkate alınmalıdır.³⁶

³⁵ OSI, "Muslims in Europe A Report on 11 EU Cities At Home in Europe Project", *Open Society Institute*, New York, 2009, s. 273.

³⁶ UAÖ, age, s. 4-5.

Ekonominin sosyo-kültürel yapıya etkileri bakımından Avrupa’da yaşayan Müslümanların sahip olduğu ekonomik olanakların buldukları ülkeye olan vatandaşlık bağlarını ne şekilde etkilediğinin bilinmesi önemli olmaktadır. 2009’da Avrupa genelinde 1101 kişiyle yapılan anketin sonuçlarına göre,³⁷ ankete katılanların yaklaşık yarısı kendilerini buldukları ülkenin bir vatandaşı olarak görürken, bu oran tam gün istihdam edilenler (%55,3) ile öğrencilerde (%56,8) daha yüksek bir orana, ücretsiz olarak kendi ailesinde ev-içi iş yapanlarda ise en düşük orana (%28,6) sahip olmuştur (Tablo 4).

Belçika, Fransa ve Hollanda gibi ülkelerde iç mevzuat istihdam alanında din ya da inanç temelinde ayrımcılığı mevcut yasalarla yasaklamasına rağmen bu ülkelerde Müslümanlar ve özellikle Müslüman kadınlar sadece dinini ya da inancını ifade eden belirli bir sembol ya da kıyafet giydikleri için istihdam alanında ayrımcılığa maruz kalmaktadır. Uluslararası Af Örgütü de istihdam alanındaki ayrımcılığa karşı mevzuatın Belçika, Fransa ve Hollanda’da gereğine uygun bir şekilde uygulanmadığından endişe duymaktadır.³⁸ İrfab Başkurt’unda ifade ettiği gibi,³⁹ yabancılar ne kadar çok reddedilirlirse o kadar benliklerini korumaya yönelirler. Bu yöneliş, kendi kültürel değerlerini yeniden yorumlama ve bunun sonucunda da yeniden dinleşme sürecine yol açmıştır. Diğer bir deyimle göçmenlik marjinalliği, marjinallik ise yeni bir alt kültürü ve yeni bir kimlik tanımlamasını beraberinde getirmiştir. Diğer yandan Avrupa’ya (özellikle Kosova ve Arnavutluk gibi Balkanlar bölgesine) daha önceki yüzyıllardan gelen Müslümanlar karşılaştıkları etnik ayrımcılığa rağmen, %40-90 oranlarında değişen önemli bir nüfus payına sahiptirler.

Arnavutluk ve Kosova’da çoğunluğu oluşturan Müslümanlar, Bosna-Hersek’te hemen hemen toplam nüfusun yarısını oluşturmaktadır. Smith’in de ifade ettiği gibi⁴⁰ eski Yugoslavya’nın parçalanması sonucu ortaya çıkan krizde savaş halinin nedeni etnik farklılığın kendisinden çok, etnik politikalar olmuştur. Bu durumda etnik sorunlar diye adlandırılan sorunların aslında etnik maskenin altında bir iktidar ya da ekonomik kaynak savaşı olduğu ortaya çıkmaktadır. Avrupa Topluluğu içinde Müslümanlara en çok baskı uygulayan ülke Yunanistan olmakta ve Müslümanların birbirlerinden

³⁷ OSI, age, 2009, s. 260.

³⁸ UAÖ, age.

³⁹ İrfan Başkurt’“Almanya’da Yaşayan Türk Göçmenlerin Kimlik Problemi”, *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.12/2), 2009, s. 87.

⁴⁰ Daas Smith, “Trends and Causes of Conflict” Çev: Friedrich Naumann Vakfı, Berghof Resarch Center, Germany, 2000, s. 11.

ya da Müslüman olmayanlardan arazi satın almalarına, yeni cami/okul yapmalarına izin vermemektedir.⁴¹ Makedonya Müslüman azınlıklarının en önemli sorunu ise dinsel hayatın düzenlenmesi, vakıf mallarının yeniden edinimi, kurumsallaşma sorunu, dinsel mekânların tahrip ve saldırılardan korunması, milliyetçilik, etnik ve kültürel çatışma, dinsel ayrımcılık, nitelikli din eğitimi ve hizmeti tedarikindeki sorunlar⁴² olmaktadır.

Diğer yandan Huntington, medeniyetler arası savaşın yaşanmış ilk örneği olarak Bosna Savaşı'na işaret etmektedir. Ona göre Bosna'da özellikle Müslüman cemaatinde kültürel kimliklerin yükselişine tanık olunmuştur. Tarihsel olarak Bosna'da Sırlar, Hırvatlar ve Müslümanlar bir arada barışçıl bir şekilde yaşamışlardır. Ama Yugoslav kimliği parçalandığında bu yerel kimlikler yeni bir şekle bürünmüş ve savaş patlak vermiştir. Çok toplumculuk ortadan kalkmış ve her biri giderek kendini kültürel cemaatlerle özdeşleştirmeye ve dini terimlerle tanımlamaya başlamışlardır.⁴³

Daha önce egemen konumda olmalarına rağmen çeşitli müdahaleler sonucu başka bir devletin işgali altına girerek azınlık durumuna düşmüş Müslüman topluluklar İslam dünyasında pek çok zorluklarla karşı karşıya olan kesim olmaktadır. Bu tür durumlarda yabancı işgaline karşı süregelen bir direniş zaman zaman silahlı mücadeleye dönüşmektedir. Keşmir, Patani ve daha erken dönemde Filipinler, Doğu Türkistan, yakın dönemde Filistin gibi bölgeler bu duruma örnek gösterilebilir. İşgal yönetimleriyle çatışmaya dayalı ilişki her anlamda Müslüman azınlığın eğitimden, sosyal hayata kadar tüm alanlarda baskı altına alınmasını, ötekileştirilmelerini, sistematik benzeştirme uygulamalarına maruz kalmalarını beraberinde getirmiştir.⁴⁴ Bu örneklerin çoğunda aslında ortaya çıkan sorunların başlangıç noktası, bu bölgelerde küresel güçlerin çatışan çıkarları olmaktadır. Örneğin Filistin sorunu konusunda Bora Bayraktar'ın da ifade ettiği gibi,⁴⁵ bu soruna çözüm bulma noktasında taraflar arasında güç dengesizliklerinin

⁴¹ Vahdetin Info, vahdet.info.tr, (20/12/2012)

⁴² Rifat Karamahmut, *Makedonya Müslüman Azınlıkları, Dini Kurumları ve Çağdaş Sorunları*, Yüksek Lisans Tezi.2008, s. 52.

⁴³ Samir Guliyev, *Birlikte Yaşama Kültürü*”, iç. *Genç Akademisyenlerin Perspektifinden, Birlikte Yaşama*, DA Yayıncılık, İstanbul, 2012 s. 186.

⁴⁴ Akif Emre, age.

⁴⁵ İsrail-Filistin anlaşmazlığı aslında basit bir paylaşım sorunu olmanın çok ötesindedir. Bu nedenle klasik bir kaynak paylaşımı ve değişimiyle çözülmesi beklenmemelidir. Geçmiş yarım yüzyılı aşkın barış çalışmalarının ortaya koyduğu bilgiler bu tür anlaşmazlıkların, sosyal dönüşüm gerektiren, ulusal kimliklerin yeniden tarif edilmesini sağlayacak büyük siyasi projelerle çözülebileceğini ortaya koymaktadır (Bora Bayraktar, “Barış Çalışmaları Perspektifinden İsrail-Filistin Sorunu”, *İstanbul Kültür Üniversitesi Dergisi*, 2010, s. 266).

etkisi yanında küresel güçlerin de mücadele alanı olması müzakerelerin sonuçsuz kalmasına neden olmuştur.

3. İslam Dünyasında Gözlemlenebilen Sosyo-ekonomik Tabanlı “Dinsel” ve Dinsel Tabanlı “Sosyo-ekonomik” Sorunlar

Sosyo-ekonomik tabanlı dinsel sorun/lar (SeT-DS) ile *dinsel tabanlı sosyo-ekonomik sorun/lar* (DT-SeS), iç içe geçmiş, “geçişgen” sorunlardır. Bir başka deyişle, bir SeT-DS, bazen, bir süre sonra ya da bakış açısına göre değişerek bir DT-SeS olarak gözükabilir ya da öyle bir sorunmuş gibi algılanabilir. Bu sorunlar, İslam dünyasının her yerinde aynı değildir; her ülkenin iktisadi ve siyasal sistemine, devletin eğitim ve laiklik politikasına, toplumun refahına ve dinsel hayatına göre değişiklik arzeder ve salt bu yönüyle bile bir ölçüde mutlak olmaktan çok görelidir. Neden-sonuç ilişkisine (determinizme) göre tanımlanırsa, bu sorunların ilkinde (SeT-DS’de) “neden”i oluşturanın sosyo-ekonomik, ikincisinde (DT-SeS’te) ise dinsel olduğu; sonuç bağlamında ise bunların yer değiştirdiği açıktır. Aralarındaki bir fark da şudur: SeT-DS’nin çıkış kaynağı, toplumsal grupların fayda ve kârı ençoklaştırma kavgasına ve devletin düzenleme-düzeltilme politikalarını toplumsal grupları ayırıştırarak ve zengin grupları kayıracak şekilde kullanmasına ve tüm bunların bir Müslüman toplumunda sonuçlanmasına dayanmaktadır. DT-SeS’in kaynağında ise, dinin faiz gibi bazı yasakların, kadınların ‘edep dairesinde’ emek piyasasına girebileceğine ilişkin serbestliğin, üretim ve vergi gelirlerinden sağlanan ar-ge fonlarının sosyo-ekonomik kalkınmada ve gelişmiş Batı dünyasıyla rekabette fırsata dönüştürülememesi yatmaktadır. Bir kez daha vurgulamak gerekir ki, bu iki tür sorun öbeği (SeT-DS ile DT-SeS) arasında her zaman kalın ve keskin çizgiler yoktur, fakat ayırıcı olduğu düşünülen çizgiler, bazı somut olaylar karşısında –aşağıdaki maddelerden de anlaşılabilceği gibi- ince bir görünüm alabilir ve hatta hiç gözükmeyebilir; yani bu sorunlar aynıymış gibi bir özelliğe bürünebilir.

3.1. Sosyo-ekonomik Tabanlı “Dinsel Sorunlar” (SeT-DS)

SeT-DS denilince, kaynağı sosyo-ekonomik arızalar olan din kavramına bakış açısını, insanların dinsel yaşayışını, devletin dinsel kurumlara karşı yansız (müdahalesiz) tutumunu zayıflatan, olumsuzlayan *iç ve/ya dış* ya da *yerel ve/ya küresel* gelişmelerdir. Örneğin, Müslüman ülkelerin Batılı devletler tarafından sömürülüp güçsüzleştirilmesine ve yoksullaştırılmasına tepki olarak yapıldığı varsayılan terörün İslam’ın ‘cihat’ stratejisi ile ifade edilmesi; Müslüman ailelerin yoksulluğu çok çocuk yaparak (çoğalarak) aşmak isterken daha sonra bu durumu İslam’daki

‘çoğalınız’ ilkesine bağlamaları; petrol sahibi Müslüman ülkelerde bir sosyo-ekonomik gelir grubunun çoğunluğun aleyhine aşırı şatafatlı bir yaşam sürdürmesi ve bu durumun da ‘Allah dileğine verir’ sözünün yanlış yorumuna bağlanarak toplumsal vicdanın yaralanması, vs. Bu ve benzeri örnekler göstermektedir ki; dinsel sorun olarak bilinen sorunların çoğunun arkaplanında bir dinsel kimlik olarak Müslüman toplumunun kendisinde yaşanan sömürü, yoksulluk, gelir eşitsizliği / adaletsizliği gibi sosyo-ekonomik sorunlar yatmaktadır.

3.1.1. Din Adına Yapılan Savaş ve Terör

İslam, kuramsal olarak savaş ve teröre karşıdır. Bazı Müslüman ülkelerin içinde, bir parça maddi yoksulluk ve yoksunluğa tepki olarak doğmuş olarak, cereyan eden (iç/dış) savaşlar ve oralarda üslenmiş olan terör örgütlerinin faaliyetleri, sonuç itibariyle insanların ölümüne yol açtığından, yanlıştır / kötüdür / günahdır. Dünya savaş ve terör tarihi, Müslüman ülkelerin genel olarak geri kalmışlığında-az gelişmişliğinde savaş ve terörün hem bir neden hem de bir sonuç işlevi gördüğüne ilişkin sayısız örneklerle doludur. En dramatik olanı, bir Müslüman ülkenin kendi yurttaşlarıyla iç savaşı yaşaması ya da terör hareketlerinin zemini olmasıdır. İlki için Suriye, ikincisi için Lübnan örnek olarak verilebilir.

3.1.2. Nüfus Planlaması - Nüfus Disiplinsizliği

Müslüman dünyası için nüfusun yani çoğalmanın özel bir anlamı vardır. Her yeni doğan çocuğun rızkını Allah’ın verdiğiyle ilişkin bir inanç, doğum kontrolünü anlamsız ve geçersiz kılmaktadır. Öte yandan, gelir ve refah yetersizliği olan Müslüman ailelerde, “doğurabildiğin kadar çocuk yerine besleyebildiğin kadar çocuk” mantığına dayalı nüfus planlaması⁴⁶ daha fazla önemsenmeye başlanmıştır. Bu konuda, din aidiyeti arkaplanında, çağdaş toplumlar nüfuslarını arttırmak konusunda bir ikilem yaşamaktadırlar. Bir yanda yaşlanan nüfusu gençleştirmenin çabası, diğer yanda ek %1’lik nüfusu refah içinde yaşatmanın endişesi vardır ve bu durum Müslüman toplumları da rahatsız etmektedir.

3.1.3. Petrol Mülkiyetinin Müslüman Devletlere Getirdiği ‘Hayır’/‘Şer’

Emperyalist Batı’nın petrol zengini Orta Doğu’ya şiddet ve zulümle yaklaştığı, en son Körfez savaşlarının sonuçları ışığında dikkate alınırca,

⁴⁶ Nüfus planlamasının “*aile ahlakı*” açısından da önemli bir sorun olduğu belirtilmektedir. İslam ahlakına göre, “evlenip çocuk sahibi olmak” kuvvetli bir tavsiyedir. (Osman Pazarlı, *İslam’da Ahlak*, Remzi Kitabevi. İstanbul, 1980, s. 305)

Müslüman ağırlıklı bölge halklarına şer getirdiği apaçık ortadadır. Suudi Arabistan, Irak ve İran üçgeninde yoğun olan petrol rezervinin yarattığı zenginlik bölge ülkeleri arasında kalkınma farklılıklarına da yol açmıştır. OPEC imparatorluğunun kalbi bu bölgede atmaktadır. Para ve güç çatışmasının bir numaralı simgesi⁴⁷ olan petrolün üretimi ve dağıtımı Batı'nın çıkarlarını her tehdit ettiği KÖrfezin suları ısınmaya, Hıristiyan ve Yahudiler de dâhil tüm bölge halkları tedirgin olmaya ve iktisadi kriz için zemin oluşmaya başlar.

3.1.4. İnsanların ve Dolayısıyla Müslüman Tüketicilerin Cebine El Atan Bir 'Hırsız' Olarak Enflasyon

Ekonomide üretilen tüm mal ve hizmetlerin ortalama fiyatındaki hızlı ve sürekli artış anlamına gelen enflasyonun en önemli nedeni, para arzının artışı ve paranın değerinin düşmesidir. Bunla bağlantılı olarak toplam harcamalar toplam üretim miktarını aşar. Enflasyonun en önemli sonuçları ise, alacaklı kesimi borçlu kesimin aksine zarara uğratması, tüketicilerin satın alma gücünü düşürmesi, zengini daha zengin, yoksulu daha yoksul hale getirmesi ve iktisadi karar birimleri arasında ve gelecek beklentilerinde bir güvensizlik yaratmasıdır. Durum böyle olunca, enflasyonist bir ülkede yaşayan Müslüman kitlenin de çeşitli şekillerde etkilenmesi bir istisna olmayacaktır.

3.1.5. İslam'ın Burjuva Ahlakıyla Uzlaştırılması

Haçlı savaşları, deniz aşırı sömürgecilik, keşifler, bilimsel-teknik icatlar, liberal ticaret, özgür düşünce, sanayileşme, şehirleşme, vs. hepsi bir bütün olarak burjuva sınıfı için birer yapıtaşdır. Avrupa, muhafazakâr feodalite içinde kalmaya devam etseydi, dünya bir çağ daha geride kalabilirdi. Weber'in tanımladığı Protestan burjuva ahlakı ilerlemecidir; maddi bağımsızlığı ve önce tüketimi esas alır. *"Tüketim olmadan üretim olmaz"* şeklinde çapraz mantık ilerlemenin motoru haline gelmiştir. Ali Şeriatî gibi bazı önemli Müslüman aydınlar da, Kilise'ye başkaldırarak yenilikçiliği ve ilerlemeyi esas aldığı için burjuva ahlakını ve burjuvaziyi yüceltir. Zaten zengin Müslüman ülkelerinde de Batı kültürü katkılı ve yönetici takımla birbirini besleyen bir burjuva sınıfı vardır. O burjuva sınıfı, Batılı işadamlarıyla ortak şirketler kurmuşlar, dünyanın en lüks metropol kentlerinde mal-mülk edinmişlerdir; fabrika ve ticarethanelerinde düşük ücretle işçi çalıştırmaktadırlar. Kısacası, Müslüman işadamları da, en azından düşünce bazında, kapitalizmin 'dinsiz' olan ya da dine

⁴⁷ Tüm yönleriyle petrolün Orta Doğu'daki rolü için bkz. Daniel Yergin, *Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, Çev. K.Tuncay, T. İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1995.

çekinceli yönünü eleştirirler de, bir olgu olarak, üretim faktörlerini (toprak, emek, sermaye, girişimcilik) ve parayı⁴⁸ farklı yorumlayarak, faize karşı faiz yasağını ve zekâtı ‘çıpa’ yaparak kapitalizmin ahlakı olan ‘akılcılık’ (rasyonalite - homoekonomikus) ilkesini İslami boyutuyla benimsemişlerdir. Modernizm anlamına da gelen kapitalizm,⁴⁹ burjuva-proleter çatışmasına dayandığı ve bu çatışmadan ortaya çıkan sömürüyü burjuvanın kâr hanesine yazdığı, böylece sınıflı bir toplum projesi olduğu için sınıfçılık yapmayan İslam ile tersleşir.

3.1.6. Tekelleşmeye Bağlı Zenginliğin Yoksulların Aleyhine Gelişmesi

İslam dini zenginliğin ve yoksulluğun her ikisiyle ilgili de yaşamsal mesajlar ve dersler vermektedir. Helal bir şekilde çalışarak, emeğiyle zengin olanları ve servetinin bir bölümünü zekât ve yardım araçlarıyla yoksula dağıtanları meşru gören, öven ve kutsayan İslam, iradesi dışında yoksul olan, yoksullukla yaşayan kitleyi ise korur, hatta o kitleye Cenneti vaat eder. İslam, dünya malına tapanı hor görürken, dünya malına ‘tamah’ etmeyi hoşgörür. Öte yandan, İslam özel sektöre değil, onun tekel derecesinde büyümesine, yapay zenginlik yaratmasına karşıdır. Zira sermaye faktörü tekellerin elinde çoğunlukla üretici rantlarına yol açarak tüketiciyi sömürülme ve dolayısıyla yoksullaştırma alanına çekebilir.⁵⁰ O yüzden, İslam, tekelleşmeyi hoş görmeyerek vicdanlarda da mahkûm edilen sömürü yollarını kapatmak istemiştir. Bunun için şu tür parasal ve mali politikaları devreye sokar: i- Yüksek kâr sağlayan ana ve alt sektörler yüksek oranlı vergiler koymak; ii- Devlet eli (ihale mekanizması) ile yeni ve haksız zenginler üretmemek; iii- Küçük ve orta ölçekli girişimlerin piyasaya girmesini özendirmek; iv- Hakça gelir-servet paylaşımı ilkesine göre, zenginden fazlasını alıp yoksula dağıtmak; v- Karz-ı hasen denilen faizsiz kredi ile ekonomik denge ve istikrarı sağlamak. Müslümana yasak edilen husus zenginleşmek değil, istifçiliktir. Temel referanslardan biri şudur: İslam’da zenginliğin yoksulluktan üstün tutulması, fakat zenginliğin, kapitalist Batı zihniyetinin aksine, hedef olarak tayin edilmemesidir.⁵¹

⁴⁸ Para, sermaye değildir; satın alma gücü yaratan bir nesnedir. Sermaye ise, makine-teçhizat anlamında bir üretim faktörüdür.

⁴⁹ Weber’e göre, kapitalizmi Protestan ahlak doğurmuş fakat kapitalist birikim Protestan ahlakı silmiştir. (Bkz. Aydın, 1993, s. 46.)

⁵⁰ Ahmet Atılğan, *İslam’ın Ekonomik Politikaları*, Nesil Yayınları, İstanbul, 1996, s. 27.

⁵¹ Rasim Özdenören, “Müslüman Ahlak Versus Liberalizm”, *Bilgi ve Hikmet*, Yaz 1993, S. 3, s. 127-135.

3.2. “Dinsel Tabanlı” Sosyo-ekonomik Sorunlar (DT-SeS)

DT-SeS de, diğer öbek sorunlar gibi çoklu, karmaşık ve İslam coğrafyasında yaygındır. Bu tür içinde –zengin ülkelerde aşırı tüketim, az gelişmiş ülkelerde toplumsal cinsiyet eşitsizliği, bilim ve teknolojide gerilik gibi- öyle sorunlar vardır ki, sanki salt Müslüman toplumlara özgüdür ve bu yüzden İslam diniyle özdeşmiş gibi algılanmaktadır.

3.2.1. Üretmeden Tüketmek, Tüketirken Aşırıya Kaçmak Haramdır

Çağımızda yaşanan ekonomik krizlerin nedenleri araştırılırken, gözlemlenen fakat pek de adlandırılmayan sonuçlardan biri; toplumların ürettiği kadar tüketmemesi ve tüketirken de aşırıya kaçmasıdır. İslam, bu tür bir ekonomik davranışı hoş görmez ve hatta caydırıcı olsun diye ‘haram’ derecesinde nitelendirir. Hüseyin Benli,⁵² *“herkesin ürettiği kadar tüketmeye hakkı olduğu”nu hatırlattıktan sonra, “ürettiğin kadar tüket davranışına mahkûm muyuz yoksa mezun muyuz?”* diye sormaktadır. Verdiği cevaplardan biri şudur: *“Kesinlikle bir kişinin ürettiğini, başkalarıyla paylaşmaksızın, tamamını tüketmeye hakkı yoktur.”* Özellikle petrol zengini Müslüman ülkelerde Batı’dan ithal edilen lüks mal ve hizmetlerin –yine Batı tarzında fakat genel Müslüman dünyası tarafından hoş görülmeyecek kadar- aşırı tüketildiği gözden kaçmamaktadır.

3.2.2. Gelir ve Servet Eşitsizliklerinin Bir Nedeni Faizdir ve Faiz Dinin Yasak Meyvelerinden Biridir

Sıddıki,⁵³ İslam’ın iktisadi yaşamda şu yasağı tanıdığını hatırlatır: *“Halkın çoğu yoksul olan ve gelir ile servet açısından büyük eşitsizlikler bulunan bir toplum sağlıklı ve zinde kalamaz.”* Eşitsizlik bir hastalıkta bu hastalığa yol açan etmenin ise tüm dinsel metinlerde geçtiği üzere riba (faiz) olduğu vurgulanır.⁵⁴ İslam’da faiz yasağı çeşitli aşamalar

⁵² Hüseyin Benli, “Ürettiğin Kadar Tüket: Mahkum muyuz? Mezun muyuz?”, *Bilgi ve Hikmet*, Bahar 1993, S.2, s. 163-4.

⁵³ Mazharuddin Sıddıki, *İslam ve Marksizm*, Fikir Yayınları, İstanbul, 1986, s. 84.

⁵⁴ Tevrat ve İncil’deki emirlere bakılırsa, faizi ilk yasaklayanın İslam olmadığı anlaşılacaktır. Kur’an’da asıl yasaklanan “riba” yani tefeciliktir ve bu da sermaye üzerindeki artış demek olan ve Arapça’daki “faide” sözcüğünden türeme faizin ilkel aşamasıdır. Riba’nın faiz anlamında kullanılmasının bir zorlama ve İslam’ın bir tefsir tarzı olduğu, ama İslam anayasasındaki “ilahi kanun” ve değişmez metin (nass) olmadığını ileri süren görüşlere de rastlanmaktadır. Nitekim Ebubekir döneminden günümüze İslam ülkelerindeki gelişmelere kadar faiz yasağı çeşitli gerekçelerle delinmiştir (Hile_i Şeriye). Örneğin, toplanan mevduatlara faiz değil, kâr payı dağıtıldığını söyleyen finans kurumları risk almaksızın din-dışı finans kurumları gibi aynı sermaye araçlarına yatırım yaptıkları görülmektedir. (Bkz. Fatih Bulut, *Tarikat Sernayesi 1: İslam Ekonomisinin Eleştirisi*, Geliştirilmiş 4.b., Su Yayınları, İstanbul, 1999, s.18, 46-vd.)

geçirmiştir.⁵⁵ İslam'da faiz yasağı çeşitli aşamalar geçirmiştir. Faiz geliri elde edenlerin (faiz yükü altına girenlerin) toplumun bir kesimini diğer kesimin aleyhine zenginleştirilmesi (yoksullaştırması) gözlemlenmektedir. Bu gerçeğe bağlı olarak, İslam dünyasında ve ekonomik ilişkileri yoğun olan bazı gelişmiş kapitalist ekonomilerde “faizsiz bankacılık” ya da kâr / zarar ortaklığını esas alan “katılım bankacılığı” belirli bir ivme kazanmıştır. Ayrıca, İslami devletlerde bile sıfırlanması ya da ortadan kaldırılması pek mümkün görünmeyen faizin⁵⁶ yol açtığı sosyo-ekonomik tahribatın ‘zekât’ aracı sayesinde tamir edileceği beklenmektedir. Buna göre, zekâtın, faizin bir tür ‘panzehiri’ işlevini gördüğüne inanılmaktadır.

3.2.3. Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği, İş Kadınlığı Yerine Ev Kadınlığı Tercihi

İslam'da kadına yapılan atıflar, amaç ve beklentilere göre farklılık-zıtlık arz etmektedir. Kadının anne, eş, kız evladı, memur / işçi, vb. sosyolojik ve ekonomik kimlik taşıması, onun toplumsal rolünü ve niteliğini değiştirmektedir. Kadınlar Müslüman toplumlarda günlük yaşamda, zayıf (dezavantajlı) gruplardan birini temsil etmektedir: Çünkü çalışma hayatında daha az paydaştır, emeği erkeklerinkine göre daha ucuza satın alınmaktadır. Siyasal yaşamda ise, kadın, daha çok seçmen, daha az seçilen, daha az yönetici, daha az sayıda belediye başkanı ve kabinede sembolik bakandır. Kadını, yaşamın bileşenlerinde, nimet ve külfet dağılımında erkekle ‘adalet’ çizgisinde eşitlemeyen, iş kadını yerine tercihen ev kadını yapan politikalar, toplumsal cinsiyet eşitsizliği denilen bir soruna ne yol açmıştır. İslam dünyasının sosyo-ekonomik planda az gelişmiş olmasının nedenlerinden birisi, kuvvetle muhtemeldir ki, bu sorunun somut bir parçası olarak kadının düşünce ve yeteneklerinden yeterince yararlanmamasıdır.

3.2.4. İslam, Bilim-Teknolojiye Mesafeli mi?

Semavi dinlerin bilimle, bilimin de dinlerle ezeli-ebedi bir sorunları olduğuna dair -adeta şehir efsanesine dönüşmüş- bir önyargı vardır. Öte yandan dinin bilimle çatışabildiğine ilişkin görüşler de dillendirilmiştir.

⁵⁵ Sözkonusu aşamalar şöyle özetlenebilir: i-Miraç hadisinde faiz yiyenlerin kınanması; ii-faiz sayesinde malın artmayacağıının bildirilmesi; iii-faizcilik yapan Yahudilerin kınanması; iv-faizin kısmen yasaklanması; v-kesin faiz yasağının gelişi (Hamdi Döndüren, *Çağdaş Ekonomik Problemlere İslami Yaklaşımlar*, İklim Yayınları, İstanbul, 1988, s. 60-4).

⁵⁶ 2012 yılı verilerine göre, faizsiz bankacılığın S.Arabistan'daki pazar payı sadece %49, Kuveyt'te %33, Katar'da %23, Malezya'da %19, BAE'de %17, Türkiye'de %5, Endonezya'da %4,2'dir. (Ayrıntı için bkz. Kabil, 2013.) Bu İslami ülkelerde finansal pazarın geri kalan en büyük payına ise faizli kapitalist bankaları sahiptir.

İslam'ın bilim ve teknolojiye değil, olsa olsa, bunların insanlığın aleyhine-zararına kullanılmasına karşı bir itirazı olabilir. Zira *bilim*, Hasan Bilgrami ve S. Ali Eşref'in⁵⁷ de belirttikleri gibi, '*Allah'ın sıfatlarından biridir:*' Bilim sıfatı, Allah'ın sıfatların anası diye bilinen yedi önemli sıfatını içermektedir. Günümüzde İslam ülkelerinde bilimsel-teknolojik gelişmede ve ar-ge harcamalarında ciddi zafiyetler yaşadıkları; bilimsel-teknolojik rekabette Hıristiyan ve Yahudi ülkelerinin çok gerisinde kaldıkları bir gerçektir. İslam ülkeleri bilgi ve iletişim teknolojisi (BİT) sektöründe 'net ithalatçı' konumundadırlar; bir başka deyişle BİT sektöründe dış ticaret açığı vermektedirler. İslam dünyası, özellikle son iki yüzyıldır, yani uzun süre bilime ve bilimsel gelişmelere yabancı kaldı. Batı dünyasının bilim-teknolojide (BT) ve dolayısıyla sosyo-ekonomik alanlarda ileride olmasının bir nedeni, büyük bir olasılıkla, bilimle kilise arasındaki doğrudan bağı koparması ve dolayısıyla -bilimcilik ya da bilimi yüceltmek demek olan- "*siyantizmi*"i esas almasıdır. Şeriatı'ye⁵⁸ göre, siyantizm; makul, mantıksal ve doğal üç nedenden kaynaklanmıştır. Bu nedenler; araştırma merakı, deneysel tahlil, doğanın egemenliğini kırma isteği şeklindedir. Görünen o ki, İslam dünyası aynı düzeyde (homojen) değil ve zengin olanları BT sahasında Batı'nın iyi müşterisidir. Zengin İslam devletleri sahip oldukları petrol karşılığında Batı'dan istedikleri kadar bilgisayar ve uçak satın alabilmektedir. Kısacası, zengin Müslüman ülkeleri BT'nin iyi birer tüketicisi olmalarına karşın, dikkat çeken bir şekilde de kötü-tembel birer üreticisi durumundadırlar. Ali Bulaç,⁵⁹ son iki yüzyıldan beri, Batı-Hıristiyan dünyasından etkilenerek Müslümanların bir tür resmi söylemi olarak din ile bilimin çatışmadığı görüşünün bir dogma haline geldiğini saptamaktadır. Ona göre, modern bilimin İslam'la tam uyum içinde olduğu ya da aralarında herhangi bir anlaşmazlığın olmadığı söylenemez.

3.2.5. Müslümanlara Yapılan ve Müslümanların Yaptığı Yapay Ayrımlar ve Ayrımcılıklar Yüzünden Çalışma Hevesi ve Verimlilik Düşmektedir

Toplumu din içinde birkaç parçaya bölen 'mezhepçilik'; din içinde birleştirici ve çözüm bulduğu kadar ayrıştırıcı ve soruna dönüşme özelliği de olan 'tarikatçılık'; toplumu, milletler bağlamında derinden parçalayan 'ırkçılık'; kadınları sosyo-ekonomik ve siyasal hayatın dışına iten, erkek-egemen çalışma hayatına kırmızı hatlar çizdiren bazı dinsel metinlerden cesaret alarak önyargıların gelişmesine yol açan 'toplumsal cinsiyet

⁵⁷ Hasan Bilgrami, ve Seyyid Ali Eşref, *İslami Üniversite Kavramı*, Risale Yayınları, İstanbul, 1988, s. 9.

⁵⁸ Ali Şeriatı, *Aşk ve Tevhid*, Tebliğ Yayınları, İstanbul, 1986, s. 43-4.

⁵⁹ Ali Bulaç, *Bilgi Neyi Bilmektir?* Çıra Yayınları, İstanbul, 2009, s. 203-4.

eşitsizliği' ile ilgili 'cinsiyetçilik', vb. anlayışlarından birine ya da bir kaçına sahip olan ya da muhatap olan kişi ya da kitle günümüzde toplumsal ve çalışma hayatında çeşitli sorunlar ve yaptırımlarla karşılaşır. O kişinin / kitlenin Müslüman ya da gayrimüslim olması sadece bir ayrıntıdan ibarettir. Sözü edilen ayrımcılığın sert ya da yumuşak bir ideolojik tabanı vardır. Çağımızda, pek ispatlanmış olmasa da, sert ideolojilerin yerine yumuşak ideolojilerin ikame edilmekte olduğu gözlemlenmektedir.⁶⁰ Sıddıki'ye göre⁶¹ Müslümanların başlıca kabahati sayılan 'yaşamlarına İslam tarafından biçim verilmesindenense, İslam'ı işlerine geldiği gibi yoğurmak istemeleri', sert değil yumuşak ideolojinin bir sonucu olabilir.

3.2.6. Camilerin “Ergonomik-Ekonomik-Ekolojik” (3E) Özelliklerden Yoksun Olması

İslam devletlerinde klasik ve modern tarzda inşa edilmiş ve 'lüks' denilebilecek camiler dikkat çekmektedir. Bunlar yabancılar için 'kültür turizmi' bağlamında çeşitli değerler de arz etmektedir. Ancak bizzat İslam aydınları tarafından da zaman zaman eleştiri konusu yapıldığı gibi, lüks olanlar da dâhil olmak üzere camilerin engelli insanların kolayca ibadet yapmalarını sağlamaktan uzak yapıda inşa edildiği,⁶² 'ergonomik', 'ekonomik' ve hatta 'ekolojik' (3E) özellikler taşımadıkları gözlemlenmektedir.

4. Sonuç

Müslümanlar, yer kürede yaşadıkları coğrafyaya göre, sosyo-ekonomik gelişmelerini etkileyecek kadar birbirinden farklı dinsel sorunlar ve bireysel ya da cemaat olarak dinsel yaşayışlarına gölge düşüren sosyo-ekonomik sorunlar ile karşılaşmaktadır. Bu ikili ve geçişgen sorunları teşhis etmeye çalışan bu makalede vurgulandığı gibi, özellikle az gelişmiş bölgelerde yaşayan Müslümanlar dinsel özgürlüklerini yaşama ve ekonomik yaşama katılma noktasında bazı ayrımcılıkları içselleştirmiş durumdadır. Bu anlamda bireyin dinini ya da inancını ifade etme özgürlüğüne getirilen sınırlamanın meşruiyetinin sorumluluğu devlettedir. Örneğin, ibadet yapmaya, dinsel simgeler giymeye ve kullanmaya getirilen, -kanıtlanabilir gerçeklerden çok spekülasyon ya da varsayım üzerine kurulmuş- bir yasak, bireyin dinsel

⁶⁰ “Sert ideoloji”yi; “sistematik bir şekilde işlenmiş, temel teorik eserlere dayanan, seçkinlerin kültürüyle sınırlandırılmış, içeriği kuvvetli bir yapı” olarak tanımlanırken; “yumuşak ideoloji” ise, kitlelerin çok daha şekilsiz inanç ve bilişsel sistemleri şeklinde kastetmektedir (Şerif Mardin *Bedüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye’de Din ve Toplumsal Değişim*, Çev. M. Çulhaoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 13-4).

⁶¹ Mazharuddin Sıddıki, *İslam ve Marksizm*, Fikir Yayınları, İstanbul, 1986, s. 7.

⁶² İlginç bir yaklaşım için bkz. Mehmet Berksan, “Camiyi yeniden Düşünmek”, *Zaman Gazetesi*, 2012, s. 26.

özgürlüğünün ihlal edilmesi olarak tanımlanmaktadır.⁶³ Çağımızda böyle bir ihlal “sosyal-hukuk devleti” (SHD) iddiasına aykırı düşmektedir. SHD olmak, dinsel yaşamın önündeki sosyo-ekonomik sorunları ve refahın önündeki yapay dinsel engelleri ortadan kaldırmayı ya da hiç değilse o sorunların ve engellerin etkisini hafifletmeyi gerektirmektedir.

Bu konuyla, düşünce, vicdan ve din özgürlüğü ile ilgili olan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin 9. maddesi son derece açıktır: “*Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir. Bu hak, din veya inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, açıkça veya özel tarzda ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir. Dinini veya inancını açıklama özgürlüğü ancak kamu güvenliğinin, kamu düzenin, genel sağlığın veya ahlakın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için demokratik bir toplumda zorunlu önlemler ve yasa ile sınırlanabilir.*”⁶⁴ Ancak buna rağmen Avrupa’da örneğin bazı zamanlarda, camilere yönelik önyargılı ve kalıplaşmış görüşler siyasal partiler tarafından savunuldu ve kamuoyu tarafından dile getirildi. Bu soruna çözüm amacıyla devletlerin, dinsel grupların ibadet yerleri kurmak için etkili fırsatlara sahip olduklarını garanti altına almalı ya da bunu derhal yapmaları mümkün değilse, dinsel dernekler ve toplumdaki diğer gruplar arasında gerginlik ve fikir ayrılığını engellemeyi hedefleyen politikalar geliştirmelidir.⁶⁵

Bu bağlamda çok-kültürlülük üzerine yapılan akademik ve kamusal tartışmalarda öne çıkan isimlerden Bhikhu Parekh’e göre de, “*bugünün dünyasında var olan her bir kültür, insan yaşamına anlam ve istikrar verdiği, farklı insanların birlikte yaşamasını olanaklı kıldığı ve bu temelde de yaratıcı bir enerji sergilediği sürece saygı duyulmayı hak etmektedir.*”⁶⁶ Ancak, farklı dönemlerin kendine özgü şartları gibi, yaşanan coğrafyaların da birbirinden çok farklı ortamları Müslümanların, İslam inancının bir bakıma temel koşulu olarak sunduğu bu yaşamın farklı yaşama biçimlerinde ve kültürlerde algılanmasını zorlaştırmaktadır. Bunun yanında Müslümanlar sadece azınlık olarak değil çoğunluk nüfusa sahip olduğu birçok bölgede de özellikle sosyoekonomik sorunların da etkilediği yaşam hakkı güvenliğinin sağlanamamasından, etnik ayrımcılığa ve ekonomik

⁶³ UAÖ, s. 6-7.

⁶⁴ Jim Murdoch, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin 9. Maddesinin Uygulanmasına Dair Kılavuz Kitap”, çev: Defne Orhun, *İnsan Hakları El Kitapları*, S.9, Avrupa Konseyi İnsan Hakları ve Hukuk İşleri Genel Müdürlüğü, 2007, s. 6.

⁶⁵ UAÖ, s. 8-10.

⁶⁶ Aktaran; Fuat Keyman, “Türkiye’de Kimlik Sorunları ve Demokratikleşme”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, S. 41 Mayıs-Temmuz 2007.

özgürlüklerin yetersizliğine kadar çok farklı sorunlar ile karşı karşıyadır. Özellikle Orta Doğu, Orta Asya, Güney Kafkaslar, Afganistan, Keşmir gibi stratejik koridorlarda siyasal ve ekonomik istikrarsızlık riski, donmuş ihtilaflar ve sürekli kriz alanları olarak Irak ve İran'ın durumu⁶⁷ bölgede yaşayan Müslüman toplumun en önemli sorunu olarak can güvenliğinin sağlanmasından, özgürlüklere ve ekonomik yaşamın sürdürülebilirliğine kadar en temel sorunlara neden olmaktadır.

Cusa'lı Nicholas ise 15. yüzyılda uluslararası hukukun felsefi temellerini atarken *makrokosmosta* uyumun ancak *mikrokosmos*larla mümkün olan en iyi şekilde gelişirse olabileceğine ve diğer mikrokosmosların gelişimini de bunun için kendi çıkarları görmeleri gerektiğine işaret etmişti.⁶⁸ Nicholas'ın “mikro barış”ı, yerküremizde özellikle kriz bölgeleri denilince ilk akla gelen bölge olan Ortadoğu (veya geniş sınırlar olarak ifade edilirse Avrasya) için önemli olmaktadır. Bu bölge dünyanın makro ekonomisinin yaşama sıvısını (yani petrol ve diğer enerji kaynaklarını) sağlarken, kendisi çoğu zaman yaşayabilme savaşı vermekte ve sık sık hastalanmaktadır. Hastalığın tedavisi için öncelikle ev sahipleri, aynı kaderi paylaştıkları komşuları ile –çokkültürlülük anlayışıyla- *‘birlikte yaşama kültürü’*nü yaşama geçirmelidir. Ancak Orta Doğu ya da Avrasya’da güvensizlik faktörü her zaman pahalıya mal olmuştur.

Bu sorunlar karşısında Müslümanlar farklı çözüm olanakları aramıştır. İslamî eğitimi amaçlayan ve zihniyete bağlı değişimi öngören *ıslah hareketleri*, sorunların kökeninin siyasal olduğunu vurgulayıp çözümün siyasette olduğunu düşünen *ihya hareketleri* ve coğrafyalarının işgallerine karşı fiili *direniş hareketleri* yoluyla çözüm aranmış ancak çok başarılı olunamamıştır.⁶⁹ Çünkü ekonomik çıkarları öncelikli gören küreselleşme olgusunun da bir bakıma destekleyicileri olarak siyasal ve ekonomik güç sahipleri yerkürede barışın küreselleşmesine katkı sağlamamıştır. *Küresel Diyalog* için sunulan *Bakü Bildirisi*'nde⁷⁰ de bu durum “*Ekonomik çıkar uğruna az gelişmiş uluslar bütün olarak ikinci plana itilmektedir ve geleneksel uygarlık ve yaşama biçimleri tek bir ekonomi ve toplum modeline uyma baskısının tehdidi altındadır*” denilerek dikkat çekilmektedir. Bunun

⁶⁷ Mustafa Aydın, “Avrasya’da Ekonomik İşbirliği Fırsatları” TOBB, Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, 2006, s. 8.

⁶⁸ LaRouche, age, 2008.

⁶⁹ Halil Açar, “Küreselleşme ve Ulus Devlet Çatışmasında Müslümanlar”, *İstikamet Dergisi*, S: 4, 2012, s. 3.

⁷⁰ Tam başlığı ‘Uluslar arasında Küresel Diyalog ve Barış İçinde Birarada Yaşama ve Uluslararası Terörizmin Getirdiği Tehditler’ olan Bakü Bildirisi’nde, ayrıca “*Ekonomik olarak zayıf ülkelerin, güçlü olanlarla adalet ve ortaklık temelinde rekabet etmesine olanak olmadığından, zengin ile fakir arasındaki uçurum büyümekte ve bu durum uluslararası şiddetin kaynağı olmakta*” denilmiştir.

sonucunda yerküre coğrafyasında süren çatışmalar yanında dinsel veya ekonomik haksızlıklar sona ermemektedir. Bu bağlamda da, dinsel ve etnik istikrarın sağlanmasının, hem de son yıllarda ciddi ve artık göz ardı edilemez bir konuma gelen işsizlik, yoksulluk, açlık temelinde yaşanan sosyal adalet sorununa yapısal çözüm bulunmasının anahtar kavramı olan “*sürdürülebilir ekonomik kalkınma*”yı kültürel kimlikten bağımsız düşünmek artık olanaklı olamamaktadır.⁷¹

Ayrıca sömürge dönemi kuşağı sömürge sonrası döneme geçti ve şimdi yaşlılık zamanını yaşamaktadır. Hem İslam toplumlarında hem de Batı’da, Müslüman çoğunluğa sahip ülkelerde Batı’nın düşünce özgürlüğü, irade özgürlüğü gibi kavramlarını anlayabilecek bir genç nesil yetişmektedir. Üstelik bu nesil güncel siyaset ve savaşlardan bu kavramları soyutlayabilecek bir entelektüel kapasiteye de sahip olmaktadır. Çünkü bu küresel pazarda yalnızca oligopoller ve özel çıkarlar için değil düşünceler ve ideolojiler için de bir alışveriş ortamı doğmaktadır. Medyanın küreselleşmesi şimdilik yalnızca ılımlı olanları bir araya getirebilse de Doğulu ve Batılıları aynı ekranda, sayfada buluşturabilmekte; her ne kadar bu noktada daha fazla karşılıklı olarak daha fazla yanlış anlaşılma ve anlama riski olsa da bu önemli bir fırsat olarak görülebilmektedir. BBC, CNN ve Fox News gibi kanallar Orta Doğu haberlerine fazlasıyla yer veriyorlarken, İngilizce El Cezire televizyonunun aynı evlere girmesinin önünde en azından fiziksel bir engel görünmemektedir.⁷²

Abdoldjavad Falaturi, Kuran’da da mevcut olan ruha dayanarak Müslümanlarla Ehl-i Kitap arasında “*aile birliği*” ve “*sofra birliği*”ni önermektedir.⁷³ Bu ifade, Müslüman, Yahudi ve Hıristiyanlar arasındaki ekonomi-politik çıkar çekişmelerine rağmen İslam dünyasının (tüm olumsuzluklara rağmen) Yahudi ve Hıristiyanları toplumsal olarak tanımasının ve onlar tarafından da Müslümanların tanınmasının gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Dinler ve onların şemsiyesi altında yaşayan toplumlar, burada Müslüman dünyası için anlatılan SeT-DS ve DT-SeS’in yükü altında ezilmeden yaşamak istiyorlarsa, önce kendi içinde ve kendi dışına karşı empatik yaklaşmalıdırlar. Aksi takdirde aile birliği de sofraya birliği de bozulur; yani, şu andaki çağımızda bile dünyanın her köşesinde görüldüğü gibi savaş ve terör insanlığı vurmaya ve adım adım yok etmeye devam eder.

⁷¹ Fuat Keyman, age, 2007.

⁷² Mehmood Kazmi, “Küreselleşme ve Müslümanlar”, <http://www.pusula.tv>, 2007, (20.12. 2012)

⁷³ Abdoldjavad Falaturi, “İslam ve Batıyı Birleştiren ve Ayıran Noktalar” Çev: Halit Ünal, *Avrupa İslam Üniversitesi İslam Araştırmaları / Journal of Islamic Research*, S.1, Subat. 2008, s. 23.

KAYNAKÇA

- Açar, Halil. “Küreselleşme ve Ulus Devlet Çatışmasında Müslümanlar”, *İstikamet* dergisi, S. 4, 2012, s. 1-6.
- Arı, Tayyar. “Sovyetler Birliği Sonrasında Avrasya: Din, Etnik Yapı, Ekonomi ve Dış Politika”, *Avrasya Dosyası*, Kış, C. 3, S. 4, 1996, s. 37-44.
- Atılğan, Ahmet. *İslam'ın Ekonomik Politikaları*, Nesil Yayınları, İstanbul, 1996.
- Aydın, Mustafa. “Dinin Dünyevileşme Sorunu: Protestanlık ve İslam”, *Bilgi ve Hikmet*, Bahar 1993, S. 2, s. 43-56.
- Aydın, Mustafa. “Avrasya’da Ekonomik İşbirliği Fırsatları”, TOBB, Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, 2006.
- Aytekin, Barış. “Küresel İktisadi Barış: Birlikte Yaşama Kültürü”, iç. *Genç Akademisyenlerin Perspektifinden, Birlikte Yaşama*, DA Yayıncılık, İstanbul, 2012, s.141-170.
- Başkurt, İrfan. “Almanya’da Yaşayan Türk Göçmenlerin Kimlik Problemi”, *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 12/2), 2009, s. 81-94.
- Bayraktar, Bora. “Barış Çalışmaları Perspektifinden İsrail-Filistin Sorunu”, *İstanbul Kültür Üniversitesi Dergisi*, 2010.
- Benli, Hüseyin. “Ürettiğin Kadar Tüket: Mahkum muyuz? Mezun muyuz?”, *Bilgi ve Hikmet*, Bahar, 1993, S. 2, s. 163-165.
- Berksan, Mehmet. “Camiyi yeniden Düşünmek”, *Zaman* gazetesi, 28 Aralık 2012.
- Bilgrami, Hasan ve Seyyid Ali Eşref. *İslami Üniversite Kavramı*, Risale Yayınları, İstanbul, 1998.
- Bruinessen, Martin V. “Çağdaş Endonezya’da Devlet-İslam İlişkileri”, *Bilgi ve Hikmet*, Yaz, 1993, S. 3, s. 115-126.
- Bulaç, Ali. *İslam ve Fanatizm*, 3.b., İz Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- Çerçeve Dergisi*, S.57, Aralık 2011.
- Bulaç, Ali. *Bilgi Neyi Bilmektir?* Çıra Yayınları, İstanbul, 2009.
- Bulut, Faik. *Tarikat Sermayesi 1: İslam Ekonomisinin Eleştirisi*, Geliştirilmiş 4.b., Su Yayınları, İstanbul, 1999.
- Döndüren, Hamdi. *Çağdaş Ekonomik Problemlere İslami yaklaşımlar*, İklim Yayınları, İstanbul, 1988.
- Emre, Akif. “Müslüman az/g/ınlıklar sorunu!”, *Yeni Şafak* gazetesi, 20 Aralık 2012.

- Falaturi, Abdoldjavad. “İslam ve Batıyı Birleştiren ve Ayıran Noktalar”
Çev: Halit Ünal, *Avrupa İslam Üniversitesi İslam Araştırmaları / Journal of Islamic Research*, S. 1, Subat 2008.
- Gazete2023. “Dünya’nın Din Haritası”, 18 Aralık 2012.
- Genç, Fatih. “İslam Barıştır”, *Hiyerarşi* dergisi, S. 2, 2012, s. 40-45.
- Guliyev, Samir. Birlikte Yaşama Kültürü”, iç. *Genç Akademisyenlerin Perspektifinden, Birlikte Yaşama*, DA Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- Hocaoğlu, Durmuş. “Savaş, Demokrasi, Barış ve Ebedî Barış” *Zaman* gazetesi, 5 Ağustos 2003.
- İbn-i Haldun. *Mukaddime*, C.1-2, Çev. H. Kendir, Yeni Şafak Yayınları, İstanbul, 2004.
- İnsani Yardım Vakfı, *Arakan Raporu*, Eylül-Temmuz 2012. <http://www.ihh.org.tr/uploads/2012/arakanraporu.pdf> (5/12/2012)
- Islamicawaking, 2012.
- Kabil, Arife. “Faizsiz Bankacılık Ürünleri Artarsa Türkiye Pazarın %15’ini Alır”, *Zaman* gazetesi, 21 Ocak 2013.
- Karamahmut, Rifat. *Makedonya Müslüman Azınlıkları, Dini Kurumları ve Çağdaş Sorunları*, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Kazmi, Mehmood. “Küreselleşme ve Müslümanlar”, 201/12/2007, <http://www.pusula.tv> (20/12/2012)
- Kettani, Houssain. “Muslim Population in Europe: 1950 – 2020”, *International Journal of Environmental Science and Development*, Vol. 1, No. 2, June 2010.
- Keyman, Fuat. “Türkiye’de Kimlik Sorunları ve Demokratikleşme”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, S. 41, Mayıs-Temmuz 2007, s. 217-230.
- Kont, Ergun. “Arap Baharı”, *Çerçeve Dergisi*, Yıl 20, S.57, Aralık 2011.
- Kutub, Muhammed. *Çağdaş Fikir Akımları I: Demokrasi*, çev. M.B. Eryarsoy, İşaret Yayınları, İstanbul, 1986.
- Mardin, Şerif. *Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye’de Din ve Toplumsal Değişim*, Çev. M. Çulhaoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.
- Mevlana Celaleddin Rumi. *Mesnevi*, C. 2, Haz. A. Karaismailoğlu, Yeni Şafak Kültür Yayınları, İstanbul, 2004.
- Murdoch, Jim. “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin 9. Maddesinin Uygulanmasına Dair Kılavuz Kitap”, Çev. Defne Orhun, *İnsan Hakları El Kitapları*, S. 9, Avrupa Konseyi İnsan Hakları ve Hukuk İşleri Genel Müdürlüğü, 2007.

- Nuveyhi, Muhammed. “Sunuş”, iç. *Ekonomik Adaletin Temelleri*, 2.b., Çev. A.Yaprak, Beyan Yayınları, İstanbul, 1984.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Türkler, Türkiye ve İslam: Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.
- OSI. “Muslims in Europe A Report on 11 EU Cities At Home in Europe Project”, *Open Society Institute*, New York, 2009.
- Özdenören, Rasim. “Müslüman Ahlak Versus Liberalizm”, *Bilgi ve Hikmet*, Yaz, S. 3, 1993, s. 127-135.
- Pazarlı, Osman. *İslam'da Ahlak*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1980.
- Pew Forum. “Mapping The Global Muslim Population A Report On The Size And Distribution Of The World's Muslim Population”, October, 2009 <http://www.pewforum.org/Muslim/Mapping-the-Global-Muslim-Population.aspx>, (2/1/2013)
- SDE- Stratejik Düşünce Enstitüsü. “Rusya Raporu”, Ankara, Mayıs 2010, s. 70-71.
- Sıddıki, Mazharuddin. *İslam ve Marksizm*, Fikir Yayınları, İstanbul, 1986.
- SIPRI-Stockholm international Peace research institute. *Yearbook 2010*, 2011.
- Smith, Das. “Trends and Causes of Conflict” Çev. Friedrich Naumann Vakfı, Berghof Resarch Center, Germany, 2010.
- Şeriati, Ali. *Aşk ve Tevhid*, Tebliğ Yayınları, İstanbul, 1986.
- TDV-Türkiye Diyanet Vakfı. “II. Afrika Müslüman Dini Liderler Zirvesi”, 2011, www.diyantevakfi.org.tr, (25/12/2012)
- UAÖ-Uluslararası Af Örgütü. “Tercihler ve Önyargılar – Özet Avrupa’da Yaşayan Müslümanlara Yönelik Ayrımcılık”, Nisan 2012.
- Vahdetin Info, vahdet.info.tr, (20/12/2012)
- Yazıcıoğlu, Hulusi. *Bir Din Politikası Laiklik*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993.
- Yergin, Daniel. *Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, Çev. K.Tuncay, T. İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1995.